

A CRITICAL LEGAL STUDIES MOZGALOM EURÓPAI RELEVANCIÁJA

SCHNEIDER Rebeka

1. Bevezető gondolatok

A cikk kiinduló problémafelvetését Techet Péter írására alapítottam, amely eklatáns példája a hazai és európai kritikus véleményeknek a jogállamiságról alkotott nézetekkel kapcsolatban. A szerző művében azt a tipikus példát veszi górcső alá, amikor terroristák hatalmukba kerítenek egy utasszállító repülőgépet, melynek fedélzetén X számú ember tartózkodik. A hatalomátvétel után a terroristák a repülőgépet az adott ország fővárosa, azon belül is egy hatalmas irodatorony felé irányítják, ahol $X + 1000$ személy tartózkodik.¹ Felmerül a kérdés, hogy ebben az esetben mit kell, illetve mit tehet az állam, annak érdekében, hogy a katasztrófát elhárítsa, mértékét csökkentse.

Ezen kérdésre való válaszkeresés során olyan kérdések merülnek fel, amelyek alapjaiban érintik az emberi jogokat. Határozottan érinti továbbá a jogállamiság kérdéskörét is, mivel egy jogállamnak tiszteletben kell tartania az emberi jogokat, kötelessége megvédeni állampolgárait, valamint meg kell határoznia az állam működését rendkívüli helyzetekben is, mint amilyen az említett példa.

2005-ben Németországban elfogadták azt a légibiztonságról szóló törvényt, amelynek egyik cikke lehetővé tette volna bizonyos veszélyhelyzetekben a fegyveres beavatkozást.² Azonban a német szövetségi Alkotmánybíróság megsemmisítette a törvény erre vonatkozó részét arra hivatkozással, hogy súlyosan sérti az élethez való jogot.³

¹ TECHET Péter: A jogállam ellenségei és áldozatai. *Kommentár*, 2010/3. 8.

² Azaz a terrorcselekmény következtében súlyos veszéllyel fenyegető repülőgép akkor is leléhető, ha ennek következtében a repülőgépen tartózkodó utasok életüket veszítik.

³ TECHET i. m. 10.

Véleményem szerint a német Alkotmánybíróság éppen akkor fosztotta meg az államot cselekvési képességétől, amikor a cselekvésre a legnagyobb szükség lenne. Az állam a saját maga túlkorlátozásával igyekszik eleget tenni az élethez való jog tiszteletben tartásának, mint jogállami kötelezettségének. Azonban ebben az esetben az élethez való jog két oldalról, a repülőgépen tartózkodók, és az irodaházban lévők oldaláról is megközelíthető. Egy jogállamnak el kell tudnia dönteni, hogy ilyen esetekben hogyan cselekszik, azaz egy jogállami kritériumot kell értelmeznie. A kritériumok meghatározása és értelmezése pedig napjainkban is világszinten vitákat generál.

A szerző megfogalmazásában „A modern államiság a jövőben sem lesz képes önmagát anélkül fenntartani, hogy ne védené meg önmagát a nyílt társadalom ellenségeivel szemben.”⁴

Jelen eset eklatáns példája annak, hogy különböző szemszögből, értékrendből és ideológiából is megközelíthető az a kérdés, hogy a fentebb írt esetben egy jogállamnak hogyan kell vagy hogyan kellene cselekednie. Mindkét esetben, tehát akár cselekszik az állam, akár nem, azt a kötelezettségét próbálja meg teljesíteni, hogy védi és tiszteletben tartja az emberi éltet. Tachet kritikáját éppen azzal fogalmazza meg, hogy a jogállamiság áldozatainak nevezi azokat, akik az irodaházban vesztek életüket.

A *critical legal studies* a felvetett probléma lehetséges megoldásai, illetve a jogállamiság kérdésköre kapcsán egészen sajátos álláspontot képvisel a jogirodalomban. A mozgalom ugyanis egyfajta értelmezési segédletet nyújthat a nemzetközi szintéren megjelenő viták orvoslására. Ezzel kapcsolatban három szempontot összegeztem, hogy miért szükséges Európában is foglalkozni az irányzattal.

Az első, hogy szükséges elismerni, hogy a tudománynak nincsen egy „egységes mércéje”⁵, így nem mondható egy eltérő szemléletet képviselő irányzatra, hogy pusztán azért nem vesszük figyelembe, vagy nem foglalkozunk vele, mert eltér a jelenlegi álláspontunktól.⁶ Az elméletek kritikája⁷ mindig is jelentős sze-

⁴ Uo.

⁵ RAJCSÁNYI Gellért: Nem létezhet egységes mérce a tudomány mérésére – Fekete Balázs a Mandinernek. *Mandiner*, 2021. július 24. <https://tinyurl.com/2p8yk4wb>

⁶ Pokol Béla 2001-ben még azt írta a *Critical legal studies* mozgalomról, hogy inkább politikai jogelméletként működik, mintsem igazi tudományosan tárgyalható politikai eszmeként. POKOL Béla: Posztmodern-kritikai jogelmélet. *Jogelméleti Szemle*, 2001/2.

⁷ Christodoulidis és Walt Hegel tekint a kritikai elméletek hagyománya kiindulópontjának. Emílios CHRISTODOULIDIS – Johan VAN DER WALT: *Critical Legal Studies: Europe*. In: Markus D. DUBBER – Christopher TOMLINS (szerk.): *The Oxford Handbook of Legal History*. Oxford, Oxford University Press, 2018.

repet játszott az emberiség életében, így a kritikával való foglalkozás a fejlődés része.⁸ Mindenképp kiemelendő továbbá, hogy a kritika megfogalmazása csak azok számára tűnik szükségképpen kritikának, akinek az adott ideológiáját, felfogási rendszerét érinti. Kívülállók számára csupán csak a fejlődés részének mutatkozhat.⁹

A második alátámasztása az, hogy az európai és az amerikai jogelméletet és gyakorlatot is hasonló kérdések foglalkoztatják, a viták alapfelvetései megegyeznek egymással. Ezáltal az amerikai nézőpontok megismerése a mai globalizált világban elengedhetetlen.

Harmadik szempontként pedig az összehasonlító módszert hívtam segítségül, amely relevanciáját nemcsak a módszert használók széles köre alapozza meg,¹⁰ hanem a jogösszehasonlítás azon lényegi eleme, amely a nemzetközi jellegében rejlik. A világ különböző jogrendszereinek egymással való összehasonlítása magában hordozza a megismerés funkcióját, amely által képesek lehetünk a világ különböző társadalmi és kulturális berendezkedéseinek a mélyére hatolni és ezáltal a nemzeti előítéletet kiiktatni a gondolkodásmódunkból, így is elősegítve a más nemzetek irányában mutatott jobb megértő-készséget.¹¹

Mindezek vizsgálata álláspontom szerint megalapozza a közel azonos kultúrkörrel rendelkező országok, azaz az Amerikai Egyesült Államok és az európai országok egymással való összehasonlításának szükségességét, amely egyben magában foglalja a gondolkodásmódok tágítását is. A *critical legal studies* pedig a horizonttágításban lehet segítségünkre a megismerés folyamatában.

Arra a kérdésre, hogy vajon mi lehet az oka annak, hogy a *critical legal studies* képviselőinek jogállamiságról alkotott nézetei alig nyernek teret az európai jogelméletben, számos teória adhat választ.

⁸ Ld. 2.1. fejezet.

⁹ THOMAS S. KUHN: *A tudományos forradalmak szerkezete*. Budapest, Osiris Kiadó, 2000. http://lazarus.elte.hu/~zoltorok/oktat/Kuhn/a_tudomanyos_forradalmak_szerkezete.html#13t

¹⁰ FEKETE Balázs: *A modern jogösszehasonlítás paradigmái – Kísérlet a jogösszehasonlítás tudománytörténetének új értelmezésére*. Doktori értekezés. Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Doktori Iskola, 2010. 11.

¹¹ HORVÁTHY Balázs: *A jogösszehasonlítás főbb tézisei és az európai integráció*. Magyar Elektronikus Könyvtár, 2006. <https://mek.oszk.hu/03400/03435/03435.htm>

2. A *critical legal studies* európai relevanciájának igazolása

Álláspontom szerint egy másik gondolkodásmód, másik elmélet megismerése mindig pozitív hatást fejt ki a tudományos életre, még akkor is, ha az adott elméletből semmilyen feltevessel sem értünk egyet, illetve azt semmilyen formában nem ültetjük át saját gondolatinkba. Azáltal, hogy egy másik kultúra és másik szemléletmód képviselői kritikával illetik azokat a felvételeket és ismérveket, amelyek számunkra egyértelműnek tűnnek, rávilágítanak arra, hogy adott fogalom, intézmény vagy jogszabály kérdésköre nem teljes mértékben tisztázott. Ezáltal már maga az elgondolkodás folyamata is pozitív hatást gyakorolhat. Vagy azért, mert valamilyen problematikát másképpen kezdünk el szemlélni, vagy pedig azért, mert csak még jobban megerősít a saját álláspontunkban.

Ezen fejezetben három oldalról erősítem meg a fentebb kifejtett álláspontomat. Az első Fekete Balázs azon kijelentése, hogy „általában is érdemes reflektíven és kritikusan viszonyulni tudományos előfeltevéseinkhez”,¹² továbbá, hogy maga a kritika és a kritikára való reflektálás szinte egyidős az emberiséggel. A második alátámasztási pont, hogy a tudományterületek összehasonlítására egy egész, nem újkeletű módszer épül. Harmadik pedig, hogy végső soron ugyanazokra a kérdésekre keresi a választ az amerikai és az európai jogtudomány is,¹³ amely kérdéskörök tekintetében sokszor még kontinenseken, országokon belül sincs egyetértés. Így egymás elméleteinek tanulmányozása mindkét fél számára gyümölcsöző lehet.

2.1. Kritikus gondolkozás és összehasonlítás

A kritika megfogalmazását és az összehasonlítást egy alfejezetben mutattam be, mivel a két terület szorosan összefügg, illetve az elemzett témakör esetében szorosan össze is függ egymással. Számos alkalommal az összehasonlítás következtében fogalmaznak meg szerzők kritikát az összehasonlított dolgokkal kapcsolatban.

¹² RAJCSÁNYI i. m.

¹³ Márton SÜLYOK: Is American thinking about unalienable rights alien in Europe? A comment on Professor Carlos Bernal's thoughts. *Constitutional Discourse*, 2022. <https://tinyurl.com/2hz596zw>

Általánosságban a kritika már az ókori görögöknél fellelhető,¹⁴ továbbá az egyik legnagyobb kritikájának tekinthető a reformáció is. A jogtudomány különböző területein is ugyanez a jelenség volt megfigyelhető, amely napjainkban sem ért véget, hiszen akár egy addig jól bevált joggyakorlatot is kritikával illetnek a szerzők, vagy teljesen más álláspontra helyezkednek egyetemeken, tanszékeken belül is. Továbbá a jogi egyetemek oktatásában is helyet kap a kritikus gondolkozás, a hallgatók arra való ösztönzése, hogy a hallatokról alakítsanak ki saját véleményt, amelyet álláspontjuk nem baj, ha eltérő egyes oktatók véleményétől, amennyiben azt meg tudják kellően indokolni.

A *critical legal studies* képviselői által megalkotott nézetek annyiban térnek el véleményem szerint a fentebb kifejtettektől, hogy egészen másfajta alapokból indulnak ki, mint az általunk megszokottak, továbbá, hogy kritikájuk olyan alappillérekre és jogállami kritériumokra is kiterjednek, amelyekkel a tudományos élet és a gyakorlat nagy többsége is egyetért.

Fekete Balázs doktori értekezésében olyan szerzőket is górcső alá vesz, akiket a saját korukban kortársaik kritikával illettek, viszont ez a kritika vagy az adott elmélet továbbgondolásra és fejlesztésére készítette a szerzőt, vagy a korukban meglévő éles kritika ellenére a modern korban mégis elismerést vívtak ki maguknak. Például Thomas Kuhn,¹⁵ Eduard Gans, Bentham és Austin is. A fentebb már említett Techet Péter is kritikát fogalmaz meg egy alkotmánybíróági döntéssel szemben, amely a döntés létjogosultságát, jogállami kritériumoknak való megfelelésségét alapjaiban vitatja.¹⁶ A szerző kiemelt figyelmet szentel a jogösszehasonlítás lehetőségeire, fontosságára és nehézségeinek vizsgálatára. Leszögezi, hogy a jogösszehasonlítás, az összehasonlító módszer a 21. század

¹⁴ Eklatáns példa erre Arisztotelész Platónnal ellentétes gondolkodása. Egyrészt az idealizmus és realizmus összeütközése, amelyben Platón a bizonyosságot a szellemi szférába helyezte, és az ebben rejlő ideákat az érzékelhető, tapasztalható világgal szemben vélte a valódi és elsődleges létezőknek. Tanítója elméletével ellentétesen Arisztotelész azonban az érzéki észrevételt, a tapasztalatot helyezte előtérbe, minősítette létezőnek. Nem az érzékek csálnak elmélete szerint, hanem ezek általunk való értelmezése. Másrészt a rétorika, mint tudomány bírálata is példázza a gondolkodásmódbeli különbségeket. Platón álláspontja szerint a rétorika nem önálló tudomány, illetve a meggyőzésre törekszik, azonban nem juttat el a valóság megismeréséhez. Azonban Arisztotelész felfogása szerint önálló tudománynak minősül, illetve a meggyőzés lehetőségeinek külön figyelmet szentel. Ld. KÖNCZÖL Miklós: Az arisztotelészi rétorika és a görög jogi gondolkodás. In: FRIVALDSZKY János (szerk.): *A jogi gondolkodás mérföldkövei a kezdetektől a XIX. század végéig*. Budapest, Szent István Társulat, 2012. 7–10.

¹⁵ A paradigma fogalmának megalkotása során, művének első kiadásakor éles kritikával illették, viszont ez a kritika hozzájárult ahhoz, hogy a szerző elmélete tovább gondolása révén egy későbbi művében elvállassa egymástól a paradigma fogalom két lehetséges értelmezését.

¹⁶ TECHET i. m.

egyik legfontosabb eszköze akkor, ha a nemzeti jogrendszereket átívelő, azokon túlmutató problémákra szeretnénk választ találni.¹⁷

A kritikával és a paradigmákkal, illetve azok váltakozásának szükségszerűségével foglalkozik Kuhn a Tudományos forradalmak szerkezete című átfogó monográfiájában. A szerző a paradigmaváltások elkerülhetetlenségét egy logikai láncolatra vezeti fel, amelynek első lépése a felismerés. A társadalom egy szűkebb csoportja felismeri, hogy a jelenlegi paradigma nem szolgálja megfelelően az adott tudományterület megismerését,¹⁸ ennek következtében pedig egy új eszköztár kidolgozását kezdi meg. Ahogy mélyül az a válság, amelyet a régi paradigma alkalmatlansága generál, úgy párhuzamosan nő az új paradigmához csatlakozó, azzal egyértő személyek száma.¹⁹ A cél pedig egyfajta új intézményrendszer létrehozása. Viszont a folyamat során a társadalom több csoportra szakadhat szét az adott paradigmák mentén, amely csoportok a saját álláspontjuk védelme érdekében fognak fellépni.²⁰

Témám szempontjából Kuhn munkássága azért rendkívül releváns, mert álláspontja szerint az adott jelenlegi rendszer megkérdőjelezése és kritikája indítja el a paradigmaváltást, amely pedig szükségszerűen időről időre bekövetkezik. Álláspontom szerint ezen gondolatmenet alapján a *critical legal studies* mozgalom tanulmányozása elengedhetetlen, mivel az irányzat még csak a felismerése és a kritika megfogalmazása lépésnél tart, azonban lehetséges, hogy a jövőben megjelenő új paradigmák alapjául fog szolgálni.²¹

Az összehasonlító módszer és az összehasonlítás következtében lévő kritika megfogalmazása mind a mai napig jelentős helyet követel magának a módszertanok között. A modern, rohamosan változó világban a módszer új kihívásokkal szembesült, azonban képviselői megteremtették az alkalmazhatósághoz szükséges változások alapjait,²² így az összehasonlítás relevanciája továbbra is helytálló. Így a *critical legal studies* mozgalom tézisei akár összehasonlító elemzések tárgyát is képezhetné a kontinentális irányzatok viszonylatában.

¹⁷ FEKETE i. m. 11.

¹⁸ KUHN i. m.

¹⁹ Uo.

²⁰ Kuhn álláspontja szerint ezen védelmi tevékenység során minden csoport a saját paradigmájához, értékrendszeréhez és eszköztárához folyamodik. Ez lehet az egyik lehetséges magyarázata annak, hogy az ilyen viták során a felek szinte elbeszélnek egymás mellett. (Uo.)

²¹ A CLS kimondott céljai között szerepel egy új, világszinten is jelentős paradigma kialakítása, esetleges paradigmaváltás előidézése.

²² Ld. Peter de CRUZ: *Comparative Law in a Changing World*. London–New York, Routledge–Cavendish, ³2007.

2.2. Végső következtetések hasonlósága

Jelen fejezet súlypontja annak igazolása, hogy az európai és az amerikai szerzők valójában ugyanazokkal a kérdésekkel foglalkoznak, illetve ugyanarról folytatnak vitát. Ezen tény még inkább alátámasztja azt az állítást, hogy szükséges foglalkozni az amerikai jogelmélet kevésbé ismert részével, a *critical legal studies* mozgalommal is.

2.2.1. Bizonytalan tartalommal bíró jogintézmények, fogalmak hasonlósága

2019-ben az Amerikai Egyesült Államokban létrehozták az úgynevezett Elidegeníthetetlen Jogok Bizottságát (*Commission on Unalienable Rights*), amely intézmény fő feladata, hogy az emberi jogok²³ védelmével kapcsolatos tanácsokkal lássa el főként az USA külügyminisztériumát. Ezen feladatukkal kapcsolatban kiadtak egy jelentést, amelynek célja az volt, hogy feltárja az elidegeníthetetlen jogok fogalmának jelentését,²⁴ fejlődését és relevanciáját,²⁵

²³ A jelentés az emberi jogoktól való elhatárolásról ír, és nem pedig alapjogokról, így véleményem szerint röviden tisztázni szükséges a két fogalmat. Emberi jogok azok, amelyek az egyén és a közösség, illetve az egyén és az állam, közhatalom viszonylatában állnak fent. Az emberi jogok azok a jogosultságok, amelyek az embereket emberi mivoltuknál fogva, egyenlően illetik meg. Tehát ezeket a jogokat nem az állam teremti meg, de mindenképpen köteles ezeket elismerni és tiszteletben tartani. Azonban az alkotmányos berendezkedésű államokkal szembeni alapkövetelmény az, hogy elismerjék és védelmezzék az emberi jogokat. Ennek következtében az alkotmányos demokráciák felsorolják alkotmányukban a minden embert egyformán megillető jogosultságokat, valamint jogrendszerüket úgy alakítják ki, hogy azok érvényesülni tudjanak. Az egyes demokratikus országok alkotmányaiban, különböző nemzetközi emberi jogi egyezményekben felsorolt jogokat nevezzük alapjogoknak. Az alapjogok az embert jogosítják, az államot pedig kötelezik. Az egyén az állammal szemben ezekre az alapjogokra hivatkozhat, azok érvényesülését megkövetelheti. LD. BALOGH Zsolt – GÁRDOS OROSZ Fruzsina: Alapvető jogok és köteleességek. In: HALÁSZ Iván (szerk.): *Alkotmányjog*. Budapest, Dialóg Campus, 2018. 223–229.

²⁴ Report of the Commission on Unalienable Rights. <https://tinyurl.com/bdzc5tx5>

²⁵ Véleményem szerint a Bizottság azon feladata, hogy az elidegeníthetetlen jogok fogalmának a pontos jelentését, illetve annak az emberi jogokkal való kapcsolatát igyekszik értelmezni és megtölteni tartalommal, az Európai Unió jelenlegi működésére vetítve érdekes kérdéseket vethet fel. 2019-ben az USA-ban még elidegeníthetetlen jogok tartalmával foglalkoznak, azokat elemzik, amely egyértelműen megerősíti, hogy ezen fogalmak értelmezése és gyakorlati alkalmazása nem egységes az Amerikai Egyesült Államokban, illetve, hogy az állam sem biztos azok pontos jelentésében. Eközben az Európai Unióban meglévő, ugyanezen fogalmak értelmezése kapcsán felmerülő számos vita ellenére sincs törekvés arra, hogy a fogalmakat a lehető legtöbb tagállamnak megfelelő értelemben, minél hamarabb pontosan definiálják. Mindazok ellenére, hogy az adott fogalmaknak való meg nem felelés esetén negatív következményekkel számolhat az adott tagállam.

illetve annak az emberi jogokkal való kapcsolatát.²⁶ Az emberi jogok és elidegeníthetetlen jogok tiszteletben tartása a jogállamiság egyik alappillére, mindezek következtében, ha a jogállamiság egyik kritériuma értelmezésre szorul, akkor valójában magát a jogállamiságot is értelmezik.

Az elidegeníthetetlen jogok szűkebb kört alkotnak, mint az emberi jogok, továbbá ezeknek a jogoknak a fő ismérveik, hogy minden személyben benne rejlenek, természetükből, lényegükből fakadó jogok, amelyek nem változnak időben vagy térben, és hogy elválaszthatatlanok emberségüktől.²⁷

Az elidegeníthetetlen jogok fogalmának funkcióját Carlos Bernal hét pontban elemzi (*magnificent seven*), melyet az összehasonlító alkotmányjog tükrében tesz meg.²⁸

Az első funkció keretében kifejti, hogy az emberi méltóság az amerikai politika legnagyobb értéke, így az emberi méltóság védelmét nem lehet biztosítani az elidegeníthetetlen jogok védelme nélkül. Tehát az elidegeníthetetlen jogok olyan jogosultságokat fednek le, amelyek nélkül nem lehet emberhez méltó életet élni.²⁹ Az emberi méltóság fogalma, annak tartalma és védelme az első fogalom, amelyet tisztázni kíván a jelentés.

Második funkcióként írja a szerző, hogy a jelentés még egyszer megerősíti az elidegeníthetetlen jogok védelmét belföldön és külföldön egyaránt, mint egyfajta célt, amelyről a mindenkori hatalmon lévőknek kell gondoskodni a hatóságaik révén.³⁰ Azaz az állam egyik alapvető funkciójaként deklarálja az elidegeníthetetlen jogok biztosítását és védelmét.

A harmadik funkció, hogy az elidegeníthetetlen jogok fogalma képes megnyitni egyfajta alkotmányos vita lehetőségét a gyakorlati érvelés és az erkölcsi mérlegelés között, amely során a fogalom ismérveink pontosabb összetételére keresik a választ.³¹ Ezen funkcióval véleményem szerint szoros kapcsolatba hozható a *critical legal studies* irányzat által megfogalmazott határozatlansági tézis. Bernal szerint az elidegeníthetetlen jogok fogalom tartalmának keresésére szolgáló vita során az erkölcsi mérleges is helyet kaphat,³² viszont ezen

²⁶ Report of the Commission on Unalienable Rights i. m.

²⁷ Uo.

²⁸ Carlos BERNAL: The Magnificent Seven On the Functions of ‘Unalienable Rights’ in American Constitutionalism. *Constitutional Discourse*, 2022. <https://www.constitutionaldiscourse.com/post/carlos-bernal-the-magnificent-seven>

²⁹ Uo.

³⁰ Uo.

³¹ Uo.

³² BERNAL i. m.

érvelésre a határozatlansági tézis keretében megfogalmazott tanait, aggályok alkalmazhatók.

A pontosabb fogalommeghatározás érdekében a szerző szerint az alábbi három kérdésre szükséges választ találni: mely jogok pontosan az elidegeníthetetlen jogok, mi a hatályuk és tartalmuk, végül pedig, milyen mértékben korlátozhatja őket a politikai hatalom, amennyiben egyáltalán korlátozhatja.

Ezen kérdésekre keresve a választ a fogalmak egyre több tartalommal bírhatnak,³³ a *critical legal studies* tükrében vizsgálva egyre meghatározottabbá válhatnak.

A negyedik funkció, hogy az elidegeníthetetlen jogok meghatározása segíthet a pozitív jog és a természetjog közötti szakadék leküzdésében, mivel a jogtudománnyal foglalkozók vagy a társadalom tagjai a természetjoggal kapcsolatos elméleteket³⁴ felhasználhatják annak érdekében, hogy a jelenleg érvényes pozitív jogot, jogszabályokat megalapozzák vagy éppen megkérdőjelezzék.³⁵

Ötödik funkcióként fejt ki a szerző, hogy az elidegeníthetetlen jogok fogalma lehetőséget nyújthat arra, hogy a jog és a politika eszközeinek a segítségével nemzetközi szinten is érvényesíteni³⁶ lehessen ezen jogok érvényesülését.³⁷ A nemzetközileg elismert emberi jogok mintegy bizonyítékként szolgálhatnak arra, hogy az elidegeníthetetlen jogok is érvényesíthetővé válhatnak világviszonylatban is, illetve, hogy a nemzetközi elismerés megszilárdíthatja ezen jogok elidegeníthetetlen voltát.³⁸

A hatodik funkció témám szempontjából kiemelkedően fontos pont, mivel ezen funkció szerint az elidegeníthetetlen jogok fogalma újítást, felvirágozást hozhat az összehasonlító alkotmányjog számára is. A harmadik pontban írt kérdésekre való válaszkeresés során mélyebben megismerhetők más országok elméletei, értékrendszerei, megítélései és gyakorlatai egyaránt.³⁹ Az össze-

³³ Uo.

³⁴ Bernal véleménye szerint a keresztény országokban a Biblián alapuló, abból levezethető természetjogi elméletek bírnak a legnagyobb igazoló erővel. Ez után következnek azok, amelyek valamilyen módon a szabadsághoz, demokráciához köthetők.

³⁵ BERNAL i. m.

³⁶ Álláspontom szerint jelen háborús helyzetben, vagy akár az USA Afganisztánból való kivonulása kapcsán különösen figyelemre méltó ez a funkció. Azáltal, hogy nem teljesen tisztázott fogalmakat szeretnének egyes államok külföldre exportálni, illetve az általunk jónak gondolt jelentését próbáljuk meg érvényesíteni külföldön is, nem biztos, hogy mindig az adott ország pozitív változását idézik elő.

³⁷ BERNAL i. m.

³⁸ Uo.

³⁹ Uo.

hasonlítás eredményeképpen megállapítást nyerhet, hogy az összehasonlítást végző országának szemszögéből tekintve melyik országban vannak a leghasznosabb gondolatok és leginkább alkalmazható, átvehető, legjobb gyakorlatok. Továbbá, hogy az összehasonlítást végző országra visszavetítve milyen elméletet és gyakorlatot, milyen mértékben tud, illetve akar átvenni az állam. Tehát, hogy hol helyezkedik el egy másik országból származó irányzatok átvételének a határa (*the limits of legal importing, constitutional borrowing*).⁴⁰

A hetedik funkció keretében végezetül Bernal kifejti azon álláspontját, hogy az elidegeníthetetlen jogok fogalma utat biztosíthat ahhoz, hogy az általa képviselt értékek megszilárdulhassanak Amerikában.⁴¹

Ezen funkciókra való reflektálásként fogalmazta meg Sulyok Márton azon véleményét, hogy az alapvető, mindennapi viták, azok kulcsszavai és kérdésfelvetései az Amerikai Egyesült Államokban és Európában is megegyeznek egymással. Ilyen kulcsszavak például a szuverenitás, az állami funkció, a szubszidiaritás, az emberi jogok jogi szabályozása és korlátozása, a nemzetközi szervezetek szerepe).⁴² Sulyok kiemeli, hogy az ugyanarról az alapvető kérdésekről való eszmék, elméletek összehasonlítása kölcsönös hatást fejthetnek ki egymásra, ezáltal lehetővé téve, hogy javítsák az adott államok megszokott, bevett gondolatait.⁴³

2.2.2. Elméletek hasonlósága

A mozgalom képviselőinek a jogállamiságról megfogalmazott álláspontjai oly mértékben eltérnek az Európában kialakultaktól, hogy az a nézőpont alakulhat ki, hogy a *critical legal studies* tézisei és európai szerzők gondolatai között nincsen párhuzam vagy átfedés. Továbbá, hogy hiába foglalkozik a *critical legal studies* ugyanazokkal a kérdésekkel a törvények megalkotását, értelmezését, a jogállamiság problematikáját tekintve, mint az Európai Unió, viszont annyira eltérő gondolatokat fogalmaz meg, hogy ez más, akár európai, akár amerikai elméletekkel nem mutat hasonlóságot, így az irányzat hasznossága, illetve főként alkalmazhatósága kétségbevonható.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ BERNAL i. m.

⁴² SULYOK i. m.

⁴³ Uo.

Azonban álláspontom szerint ezen feltételezés nem igaz. Számos amerikai, európai és hazai szerző végső következtetése mutat hasonlóságot, párhuzamot a mozgalom által képviselt tézisekkel. Nem az irányzat képviselői az elsők, akik radikális, élesen kritikus gondolatokat fogalmaznak meg, hanem számos olyan szerző is, aki szélesebb ismeretségnek és elismerésnek örvendenek.⁴⁴

A *critical legal studies* irányzat a határozatlansági tézis, továbbá a jog és az ideológia kapcsolatának igazolása során is kifejti, hogy véleményük szerint az egyén tevékenysége során nem tud elvonatkoztatni szubjektív értékítéletétől, meggyőződésétől. Ezen elmélet végső soron az objektivitást kérdőjelezi meg, amelyet számos szerző vett már górcső alá.⁴⁵

2.3. A mozgalom jelentősége

Meglátásom szerint a fejezet megerősítette azt, hogy a *critical legal studies* téziseit mindenképp szükséges megvizsgálni, megfontolni. Az államok működése során felmerülő fogalmak, így a jogállamiság kérdésköre is rendkívül meghatározó téma világszerte, illetve az ezeknek való megfelelés olykor mindenk felett álló elvárás az államokkal szemben. Így a hagyományos értelmezésekkel szemben fennálló kritika megfogalmazása különösen éles vitát, kritikát, ellen-szenvet képes kiváltani.

A *critical legal studies* valamennyi fentebb kifejtett elmélettel összefüggésbe hozható, mivel az irányzat képviselői külön kiemelik annak fontosságát, hogy a jogalkotás, jogértelmezés és jogalkalmazás során a különböző kultúrákat és hagyományokat nem lehet figyelmen kívül hagyni még hasonló

⁴⁴ Amint arra Kuhn is rávilágított, a kritika szükségszerű és elkerülhetetlen, azonban az adott kritika újító jellegének mértéke eltérő. Amennyiben az újítás nagymértékű, úgy a kritika elfogadása nehezebb, lassabban történik meg. KUHN i. m.

⁴⁵ Ld. PLATÓN: *Az állam* (Jánosz István fordításában). Magyar Elektronikus Könyvtár, 2006. <http://mek.oszk.hu/03600/03629/03629.htm>; VARGA Csaba: *A jogi gondolkodás paradigmái*. Budapest, Szent István Társulat, 2004. 182–190.; VARGA Zs. András: *Ombudsman, ügyész, magánjogi felelősség Alternatív közigazgatási kontroll Magyarországon*. Budapest, Pázmány Press, 2012. 256–258.; John LUKÁCS: *A történelmi tudat, avagy a múlt emlékezete*. Budapest, Európa, 2004. 366–374.; FARAGÓ Péter: *Könyvszemle. John Lukács – A történelmi tudat, avagy a múlt emlékezete. Magyar Tudomány*, 2006/1.; POKOL Béla: *A jogellenesség és a jogi tárgy mint a büntetőjogi dogmatika kategóriái. Bűnügyi Szemle*, 2009/1. 42.; FRIVALDSZKY János: *A jogfilozófia alapvető kérdései és elemei*. Budapest, Szent István Társulat, 2019. 21–22.; Hans Kelsen: *Tiszta jogtan és az analitikus jogelmélet*. In: VARGA Csaba (szerk.): *Jog és filozófia. Antológia a század első felének kontinentális jogi gondolkodása köréből*. Budapest, Osiris–Századvég, 1998. 146–148.

államberendezkedések esetében sem.⁴⁶ Az emberi jogok, az elidegeníthetetlen jogok, a szuverenitás és a jogállam fogalma, illetve ezek értelmezése, gyakorlati alkalmazása rendkívül szerteágazó. Nemcsak országokként, kontinensenként eltérők az értelmezések, hanem sokszor ezeken belül is.⁴⁷ A konfliktusok és ellentétek kialakulásának egyik alapja a számos, egymástól különböző értelmezés.

A mozgalom kiemelkedő fontossággal rávilágít arra is, amit a 2.2.1. alfejezetben lévő hatodik funkció általánosságban meghatároz. Tehát, hogy vannak olyan körülmények, olyan államok közötti különbségek, amelyek miatt nem minden jónak tűnő elmélet és gyakorlat alkalmazható egy másik államban is. Azonban ebből nem következik az, hogy a másik állam kevésbé felelne meg egyes említett fogalmaknak, végső soron pedig a jogállamiság kritériumainak. Lehetnek valamely kérdésben eltérő álláspontok, felfogások is egyaránt összeegyeztethetők a jogállami keretekkel.

A harmadik funkció alatt kifejtett kérdések megválaszolása során is alkalmazható a *critical legal studies* azon tézise, hogy a válaszokra mindig hatással lesz az adott válaszoló erkölcsi, politikai, gazdasági világnézete.⁴⁸ Így a fogalom értelmezése csak a válaszoló kulturális környezetében lesz elfogadható.⁴⁹ Az egyén saját meggyőződésétől való függetlenedésének kérdését számos más szerző is elemzi.

Ezen fejezet alátámasztja véleményem szerint, hogy a viták végső soron ugyanazokról a kérdésekről, fogalmak tisztásáról szólnak az Amerikai Egyesült Államokban, mint Európában, illetve az Európai Unióban.

Azáltal, hogy a diskurzusok témája nagyban ugyanaz, úgy gondolom, hogy hasznos mindkét fél számára, ha a másik elméleteit, gondolatait elemzi, azokra figyelemmel van. A *critical legal studies* mozgalom ugyan nem a megszokott és általános elméletet képviseli az Amerikai Egyesült Államokban, viszont mégis markáns részét képezi az amerikai jogelméletnek.

Ha áttekintjük továbbá, hogy mely fogalmak értelmezéséről esett szó, véleményem szerint arra a következtetésre juthatunk, hogy az Európai Unió a jogállamiság fogalma alatt érti szinte mindegyiket. Ezáltal azokat a fogalmakat, amelyek további értelmezésre szorulnak napjainkban is – mint például emberi

⁴⁶ Raymond A. BELLIOTTI: The rule of law and the Critical legal studies movement. *University of Western Ontario Law Review*, 1986–1987/1. 67–68.

⁴⁷ Duncan KENNEDY: *Critique of adjudication (Fin de siècle)*. Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1997. 43–48.

⁴⁸ Mark TUSHNET: An Essay on rights. *Texas Law Review*, 1984/8. 1371–1372.

⁴⁹ Ld. Paul FEYERABEND: *Science in a Free Society*. London, Verso, 1978. 30–35.

jogok, elidegeníthetetlen jogok, állami funkciók, szuverenitás – egy magasabb szinten álló fogalom részévé teszi, így még absztraktabbá, a gyakorlattól távolabb állóvá teszi az amúgy is homályos tartalommal rendelkező jogállamiság kifejezést. Azonban az is megerősítést nyer a fejezet révén, hogy ezen fogalmak tartalma egyáltalán nem egyértelmű és teljes mértékben meghatározott.

3. Befejezés

Kutatásom eredményeképpen úgy gondolom, hogy a *critical legal studies* mozgalom, mint tanulmány tárgya elenyésző számban jelenik meg az európai jogirodalomban, akár folyóiratokat, akár monográfiákat, könyveket tekintve. Ugyan vannak *critical legal studies* irányzatot bemutató művek, amelyek a mozgalom kialakulását, fő téziseit mutatják be, viszont olyan megközelítésből, hogy a *critical legal studies* általános és jogállamiságról alkotott nézetei hogyan hatnak, illetve hathatnak az európai jogelméletre, jogrendszerre, jogállamiság kapcsán elvártakra igen kevés tudományos mű jelent meg. Amennyiben vannak is ilyen témájú tudományos írások, akkor felkutatásuk rendkívül nehézkes, mivel az elemzett témát csak mellékesen tárgyalják. Így a mozgalom európai szakirodalomból való megismerése, illetve európai nézőpontból való vélemények olvasása napjainkban igen nehéz. Azonban véleményem szerint a *critical legal studies* megismerése és tanulmányozása európai viszonylatban is relevanciával bír.

Kutatásom igazolta továbbá azon hipotézisemet, miszerint a *critical legal studies* irányzat európai jogirodalomban való megjelenése elenyésző, különösen olyan szemszögből, amelyben azt vizsgálják, hogy a mozgalom általános és jogállamiságról alkotott tézisei hogyan hatnak, illetve hathatnak az európai jogelméletre, milyen mértékben lehetnek hasznosak.